

УДК 371.671:372.461

**Виховний потенціал підручників з української мови у формуванні
громадянськості молодших школярів**

Волошин П.М.

канд. пед. наук, доцент

Кафедра вокально-хорових дисциплін;

Волошина Г.П.

канд. пед. наук, доцент

Кафедра теорії початкового навчання

Уманський державний педагогічний університет

ім. Павла Тичини вул. Садова, 28. Умань, Україна. 20300

У роботі розкрито змістовий аспект поняття «громадянськість» та проаналізовано потенційні можливості чинних підручників з української мови для початкової школи з точки зору формування громадянськості молодшого школяра.

Ключові слова: громадянськість, молодші школярі, зміст підручників, виховний потенціал, ціннісне ставлення.

**EDUCATIONAL POTENTIAL THE TEXTBOOKS OF NATIVE
LANGUAGE IN THE FORMATION OF CIVIC CONSCIOUSNESS PUPILS
OF PRIMARY SCHOOL**

Voloshun Petro

Candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor

Department of vocal and choral disciplines;

Voloshuna Ganna

Candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor

Department of theory of elementary education

Uman State Pedagogical University after Pavlo Tuchuna

Sadova str, 28 Uman, Ukraine 20300

In article is uncovered substantial aspect of the concept «citizenship» and analyzed the potential of existing textbooks of the Ukrainian language for primary school from the point of view the formation of civic consciousness of the primary school pupils.

Keywords: citizenship, pupils primary school, the content of textbooks, educational potential, valuable relation.

Вступ. Громадянскість – важлива складова морального виховання. В умовах педагогічно організованого процесу громадянські цінності необхідно формувати, використовуючи потенціал всіх навчальних предметів, серед яких українська мова посідає особливе місце. Необхідно зазначити, що вітчизняна педагогічна наука і практика акумулювала значний позитивний досвід у питаннях громадянського виховання. Значний розвиток теоретичні й методологічні основи формування громадянських цінностей отримали у наукових працях сучасних вітчизняних учених – І.Д. Бежа, А.М. Бойко, М.Й. Боришевського, С.У. Гончаренка, Ю.І. Римаренка, Г.Г. Філіпчука та ін.

Новизна дослідження. У статті уточнено поняття «громадянскість» та визначено громадянський потенціал чинних підручників з української мови.

Аналіз джерел і аналіз літератури. Основні напрями виховання молодого громадянина незалежної України визначені К.І. Чорною. Проблеми громадянського виховання стали предметом низки дисертаційних досліджень і наукових праць (А.О. Афанасьєв, В.І. Герасимчук, В.М. Дзюба, В.О. Коваль, П.В. Онищук, Р.Р. Петронговський, М.І. Томчук, В.В. Шевченко). Зокрема, дисертаційне дослідження Л.Момотюк є першою спробою систематизувати концептуальні положення та зміст виховної роботи з громадянського виховання молодших школярів у навчальній та позакласній виховній роботі, проте у ньому недостатня увага приділена використанню потенціалу змісту підручників гуманітарного циклу, не визначено пріоритетні напрями громадянського виховання молодших школярів.

Виховний потенціал чинних підручників з української мови ще не став предметом спеціальних досліджень.

Мета і методи дослідження. Мета даної статті полягає в тому, щоб визначити змістовий аспект поняття «громадянськість» і відповідно до цього проаналізувати підручники з української мови та визначити їх виховний потенціал у формуванні означеного феномена особистості. У процесі дослідження були використані методи: вивчення та аналіз психолого-педагогічної, філософської та методичної літератури з проблеми дослідження; кількісний та якісний аналіз змісту чинних підручників з української мови для початкової школи.

Постановка проблеми. Результати аналізу психолого-педагогічної літератури та вивчення досвіду учителів початкової школи засвідчили те, що вихованню громадянськості молодших школярів сприяє насамперед ефективне використання потенціалу підручників з рідної мови, аналіз яких показав, що зміст вправ і завдань не у повній мірі відповідає тим вимогам, які сьогодні ставляться до вирішення означеної проблеми.

Результати. Формувати громадянськість підростаючого покоління, у тому числі і молодших школярів, покликані насамперед навчально-виховні заклади. Адже вони здійснюють громадянське виховання цілеспрямовано і системно. Саме школа є своєрідним теоретичним і методичним центром, де реалізуються основні завдання змісту освіти. Зміст освіти відображає соціокультурний досвід у формі окремих навчальних предметів, при створенні яких не тільки враховується логіка відповідної науки або діяльності, але й закономірності пізнавальної діяльності учнів, логіка навчального процесу, умови, у яких він протікає, можливості учнів. Зміст освіти визначається навчальними планами і програмами та відображається у підручниках і посібниках [4, 68].

Безперечно, що у змісті освіти має бути закладено основні завдання, які необхідно вирішувати школі при формуванні громадянськості школярів. Це насамперед педагогічний досвід українського народу, його історико-культурні традиції, мораль та духовність. Тому зрозуміло, що зміст підручників з рідної мови має бути прояний українським національно-громадянським духом.

Щоб переконатися у тому, як зміст підручників сприяє формуванню громадянськості молодших школярів, ми провели їх ретельний аналіз, який проводився за визначеними критеріями та складовими громадянськості.

Громадянськість ми розглядаємо як стосунки, які складаються між державою і людиною, державою і дитиною, а супутні знання, які вона отримує, повинні допомогти зрозуміти закони розвитку сучасного демократичного суспільства, його проблеми та засоби їх розв'язання. Тому, визначаючи критерії громадянськості молодшого школяра, враховуючи їхні вікові особливості, ми насамперед розглядаємо їх як *ціннісне ставлення до держави* (ставлення до Конституції, до законів держави, до її символів, до прав і обов'язків дорослих і дітей); *до Батьківщини* (ціннісне ставлення до України, рідного краю, народних звичаїв і традицій, до свого роду, родини, до української мови, послугування нею, до рідної природи як місця життєдіяльності людини; *до людей* (повага до людей, гуманізм, толерантність, милосердя, доброта, чесність і порядність, готовність прийти на допомогу, совість); *до себе як громадянина* (усвідомлення себе громадянином держави, громадянська гідність, відповідальність, громадянський обов'язок, працелюбність, вимогливість до себе). Відповідно до критеріїв та показників визначено трикомпонентну структуру означеного феномена у єдності когнітивного, аксіологічного та праксеологічного компонентів.

Курс української мови – важлива складова загального змісту початкової освіти, оскільки він не тільки є окремим навчальним предметом, а й виступає основним засобом опанування усіх інших навчальних дисциплін. Основна його мета не тільки навчити дітей читати і писати, сформувати певне коло знань про мову і мовні уміння, але й забезпечити мотивацію навчання рідної мови.

З огляду на соціальну і педагогічну значущість української мови для громадянського становлення і розвитку кожної особистості, цьому предмету в системі шкільного навчання і виховання відведено особливу роль. Адже набуті в початкових класах особистісні якості, пов'язані з мовленням, не тільки забезпечують основу подальшого навчання, виховання і розвитку підлітків та

молоді, а й значною мірою зумовлюють практичну, громадянську та професійну діяльність дорослої людини.

«Рідна мова» підручник для 2 класу [1]. Важливого значення набуває для початкового навчання української мови – прищепити молодшим школярам звичку свідомо ставитись до мовних явищ, орієнтуватись у мовній структурі, сформувані науково правильні уявлення з фонетики і графіки, лексики, словотворення, граматики. І все ж відомості, які дістають молодші школярі з різних розділів науки про мову, не є самоціллю. Вони спрямовуються у практичне русло – в організацію і вдосконалення мовленнєвої діяльності дітей, є засобом творення зв'язних висловлювань в усній і писемній формі.

Окрім того, основним завданням предмета є виховання любові до рідної мови. Уже в 2 класі, коли учні беруть у руки перший підручник з української мови, слід виховувати в них почуття гордості за свою мову. Адже успіх в оволодінні мовними знаннями, мовленнєвий розвиток дітей значною мірою залежатимуть від того, як буде сформовано в них інтерес до рідного слова, до пізнання нового в мові, від того, як часто на уроках діти «відкриватимуть» для себе маленькі таємниці мовної глибини.

Всього у підручнику вміщено 430 вправ для формування мовних і мовленнєвих навичок. На основі 197 з них учитель має можливість формувати ставлення до держави, до Батьківщини, до людей, до самого себе як громадянина. Це як, правило, зв'язні тексти, тематично дібрані групи слів чи навіть окремі речення. Ретельний аналіз показав, що на основі лише 6 вправ учитель має можливість виховувати позитивне ставлення до держави (Конституції, до законів держави, до її символів, до прав і обов'язків дорослих і дітей). Ціннісне ставлення до Батьківщини є можливість формувати, використовуючи потенціал 176 вправ, причому, виховувати любов до природи, бережливе ставлення до неї учитель може на основі 107 вправ; до Батьківщини, до народних звичаїв і традицій – на основі 25 вправ; до свого роду, родини – на основі 19 вправ; до української мови – на основі 7 вправ. Вихованню

позитивного ставлення до інших людей сприятимуть 18 вправ. Усвідомленню себе як громадянина держави, вихованню громадянської гідності, відповідальності, громадянських обов'язків, працелюбності, вимогливості до себе сприятимуть 19 вправ.

Як показав аналіз, підручник вміщує достатню кількість вправ, використовуючи потенціал яких учитель має можливість формувати громадянськість молодшого школяра. Але їх вплив на окремі складові означеного феномена особистості нерівномірний. На жаль, дуже мало вправ, на основі яких учитель мав би можливість виховувати у молодших школярів такі громадянські почуття, як совість, милосердя, чесність, доброту, почуття справедливості. Підручник не містить жодної вправи, яка б дозволяла учителю формувати у школярів правові почуття. Адже ми будуємо правову державу і обов'язок кожного громадянина знати і виконувати правові норми, відчувати повагу до закону.

«Рідна мова» підручник для 3 класу [3]. 3 клас чотирирічної початкової школи є особливим щодо змісту й організації навчальної діяльності молодших школярів. Саме тут відбувається активне становлення графічної навички письма, засвоюються найважливіші правила української літературної вимови і грамотного письма. Окрім того, використовуючи матеріал підручника, учитель має вирішувати одночасно і важливі проблеми становлення громадянина України, патріота своєї держави, виховувати особистість, якій притаманні відповідні громадянські чесноти.

Центральним розділом підручника є розділ «Слово». Авторами пропонуються принципово нові підходи до вивчення його порівняно з іще донедавна традиційним, формально-граматичним, коли до слова переважно підходили як до частини мови. У результаті учні сприймали слово не як одиницю мовлення, призначену передусім для вираження думки, а як граматичну категорію, що, звичайно, не сприяло розвитку їхніх комунікативних умінь. Новий підхід до вивчення української мови допомагає учителю одночасно вирішувати і виховні завдання: виховувати інтерес і цікавість до

рідної мови, бажання пізнати її глибини, спілкуватися нею, використовуючи таке багате різнобарв'я та лексичне багатство. Прослідкуємо, як матеріал підручника, окрім виховання любові до рідної мови, допомагає чи, навпаки, гальмує виховання у школярів відповідних громадянських чеснот.

Всього у підручнику вміщено 470 вправ для формування мовних і мовленнєвих навичок та вирішення на їх матеріалах різних виховних аспектів. На основі 276 вправ учитель має можливість впливати на означені складові громадянськості молодших школярів.

На жаль, матеріал лише 2 вправ допоможе учителю формувати ціннісне ставлення до держави. Багато уваги приділено вихованню позитивного ставлення до Батьківщини (всього 217 вправ). Є у підручнику благодатний матеріал, на основі якого маємо можливість виховувати в учнів почуття належності до рідної землі, пошанування звичаїв і традицій. Таких вправ – 15. Матеріал 31 вправ допоможе школяреві усвідомити духовну єдність поколінь, виховати повагу до свого роду, родини.

Як ми уже відзначали вище, основне завдання підручника з української мови – виховання любові і пошанування до рідної мови. Виконуючи будь-яке завдання, учитель має сповідувати цю ідею. Але 11 вправ присвячені безпосередньо означеній проблемі.

Однак найбільша кількість вправ, як і в попередньому підручнику, допомагають виховувати любов, відповідальне і бережливе ставлення до природи. Таких вправ 129.

Вихованню позитивного ставлення до людей присвячено всього 28 вправ. З них повагу до інших людей учитель має можливість виховувати з допомогою 7 вправ; гуманність – 3, толерантність – 5; милосердя – 2; совість – 4; готовність прийти на допомогу – 5.

Усвідомити себе громадянином держави допоможуть 30 вправ. Матеріал 2 вправ допоможе виховати у особистості школяра почуття власної відповідальності; почуття обов'язку – 10 вправ; повагу до праці і до людей

праці – 17 вправ; вимогливість до себе – 1 вправа. На жаль, у підручнику немає жодної вправи, яка допомогла виховувати почуття громадянської гідності.

Отже, змістовий аналіз підручника з рідної мови для 3 класу показав, що він вміщує достатню кількість вправ, завдань, які допоможуть учителю виховувати справжніх громадян України. Але якщо говорити про вплив на окремі складові громадянськості, то розподіл їх нерівномірний. Підручник не вміщує вправ, на матеріалі яких учитель мав би змогу виховувати повагу до законів, до прав і обов'язків громадян держави.

Найбільша кількість вправ, які допомагають виховувати відповідальне ставлення до природи, національну самосвідомість, працелюбність.

«Рідна мова» підручник для 4 класу [4]. Всього у підручнику вміщено 381 вправу. На основі 259 вправ учитель має можливість впливати на означені складові громадянськості молодших школярів.

Ціннісне ставлення до держави учитель має змогу формувати, використовуючи потенціал 4 вправ. Але, як і в попередніх підручниках, немає вправ, які б сприяли вихованню поваги до Конституції України, до законів держави, до прав і обов'язків громадян. Але підручник вже вміщує 4 вправи, присвячені формуванню ціннісного ставлення до держави.

Ціннісне ставлення до Батьківщини допоможе сформувати 188 вправ: виховувати любов і гордість за свою Батьківщину учитель зможе на основі 14 вправ; почуття належності до рідної землі, пошанування звичаїв і традицій – 19; усвідомити духовну єдність поколінь, виховати повагу до свого роду, родини сприятимуть 35 вправ.

Більше уваги, ніж у попередніх підручниках присвячено вихованню любові і пошанування до рідної мови (всього таких вправ 35). Найбільша кількість вправ допомагають виховувати любов, відповідальне і бережливе ставлення до природи. Але у порівнянні з попередніми підручниками, їх вже значно менше (всього 92).

Вихованню позитивного ставлення до людей присвячено всього 39 вправ. У порівнянні з попередніми підручниками не тільки зросла їх кількість, але й

вплив на компоненти громадянськості. Повагу до інших людей учитель має можливість виховувати з допомогою 9 вправ; гуманне ставлення – 4, толерантність – 11; милосердя – 5; совість – 5; готовність прийти на допомогу – 5.

Усвідомити себе громадянином держави допоможуть 33 вправ. Матеріал 2 вправ допоможе виховати у особистості школяра почуття громадянської гідності (у попередніх підручниках не було жодної вправи); почуття обов'язку – 8 вправ; повагу до праці і до людей праці – 17 вправ; вимогливість до себе – 6 вправ.

Висновки. Отже, змістовий аналіз підручників з рідної мови для 2 - 4 класів показав, що він вміщує достатню кількість вправ, завдань, які допоможуть учителю виховувати справжніх громадян України. Але якщо говорити про вплив на окремі складові громадянськості, то розподіл їх нерівномірний.

Недостатня кількість вправ, які допоможуть молодшому школяреві виховувати ціннісне ставлення до інших людей (гуманність, милосердя, совість, готовність прийти на допомогу); і самого себе (громадянська гідність, вимогливість до себе, відповідальність). І практично відсутні вправи, матеріал яких допоможе виховувати елементарну правосвідомість (ціннісне ставлення до Конституції України, знання і усвідомлення своїх прав, обов'язків, ставлення до законів держави, до державних символів). А сучасний молодший школяр потребує саме такої інформації. Адже сьогодні знівельовані певні духовні і моральні цінності, невпинно зростає кількість правопорушень серед молодших школярів, і, найголовніше, їхня упевненість у тому, що за порушення можна не нести відповідальності.

Беззаперечно і те, що сам зміст матеріалу ще не є запорукою того, що всі означені виховні аспекти проблеми будуть вирішені. Окрім того, вивчення досвіду роботи учителів початкової школи показало, що вони не завжди використовують громадянський потенціал чинних підручників, його методичний апарат. Від учителя потрібно ще і використання різних засобів,

уміння працювати з текстом підручника, добирати завдання, які потребують зусиль з боку учнів, використання нових технологій навчання і виховання.

Список використаних джерел

1. Вашуленко М.С. Українська мова: підр. для 2 класу загальноосвіт. навч. закл. з навчанням українською мовою / М.С.Вашуленко, С.Г.Дубовик. –К.: Видавничий дім «Освіта», 2012.- 160 с.
2. Вашуленко М.С. Українська мова: підр. для 3 класу загальноосвіт. навч. закл. з навчанням українською мовою / М.С.Вашуленко, О.І. Мельничайко, Н.А.Васильківська / за ред. М.С. Вашуленка. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2013. – 192 с.
3. Вашуленко М.С. Українська мова: підр. Для 4 класу загальноосвіт. навч. закл. з навчанням українською мовою / М.С.Вашуленко, С.Г.Дубовик, О.І. Мельничайко, / за ред. М.С. Вашуленка. – К.: Видавничий дім «Освіта», 2015. – 192 с.
4. Галузяк, В.М. Педагогіка: навч. посібник / В.М. Галузяк, М. І. Сметанський, М. Б. Євтух. – Вінниця, 2001. – 197, [1] с.
5. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис. – 2002. 743 с.. –С.471.
6. Чорна, К. І. Основні проблеми та напрями виховання молодого громадянина незалежної України / К. І. Чорна // Нові технології виховання. – К., 1995. – С. 28-32.